

De »kloge« folk og det danske samfund

KVAKSALVERFORORDNINGEN AF 5/9-1794 OG DE FØRSTE 30 ÅR DEREFTER

AF

GERDA BONDERUP

»Når man var bleven ugleset [= forgjort] skulde man stå op den samme nat, og så skulde der smittes ild mellem linnedet og det bare legeme. Derefter skulde man spejle sig tre gange i en spandfuld vand, og så var man kureret.«¹

Herpå et typisk embedslægesyn:

»Vel vedblive i Distrikter langt fra Kjøbstæder i disse Hede Egne de saakaldte kloge Mænd og Koner at afgive Dem [= beskæftige sig] med den lettroende Almues Behandling i Sygdoms-Tilfælde, men naar de ikke ved voldsomme Curer sætte deres Medmenneskers Liv i Fare, maae man oversee det som et nødvendigt Onde.«²

I. Optakt

Brugermarkedet omkring 1800

Omkring en million mennesker levede dengang i det egentlige Danmark, 80% på landet, 10% i de knap 70 købstæder og resten i København. Ser vi på de socioøkonomiske forhold, så var 5-10% velbjærgede, andre knap 10% befandt sig under nogenlunde rimelige vilkår, mens »resten« mere eller mindre hyppigt kom nær sultegrænsen. Hvordan levede disse mennesker, og hvordan var deres helbred? Det får vi svar på fra et rundspørge til alle landets læger uden for hovedstaden om f.eks.

¹ Tang Kristensen, Evald. »Danske Sagn« VI.2 1901 nr. 1675. Ifølge folketroen hørte »behandlingen« med ild til renselsesprocessen. Spejlingen i vand skulle medføre, at billedet tonede frem af den, der havde forgjort offeret.

² Stiftsfysikus Willemoes' medicinalberetning for 1812, jnr. 62-1813 s. 15, der ligger i Sundhedskollegiets arkiv, på Rigsarkivet (RA). Igennem hele perioden har Sundhedskollegiet samlet de årlige medicinalberetningerne i særlige kasser. Da de først indkom i begyndelsen af det nye år, er journalnumrene selvsagt et år forude.

»sunde Fødemidler, Mad og Drikke« og »sunde Boliger og reen Luft«³. Og Københavns forhold er beskrevet i en medicinaltopografi af H. Callisen, professor ved Kirurgisk Akademi⁴.

Kornet var meget forurennet med græs, ukrudt, sten og mere uhumske sager. Befolkningen supplerede det op med forskelligt for at strække melet, og endog hos bagerne var det fyldt med mider. Ofte var kornet fugtigt, halvråddent eller på anden måde inficeret. Kød så mange landboer ikke noget til ud over måske flæsket, mens byboerne måtte nøjes med slagternes udsalg, og her var kødet »blæst op« og tilsat anden kosmetik.⁵ Giftig madfarve, pottglasur med bly eller andre metalgifte forekom hyppigt, da befolkningen endnu ikke vidste om deres skadelige virkning – kun lægerne var begyndt at blive opmærksomme på det. Dertil kom de utilstrækkelige opbevaringsforhold især om sommeren, således at madvarerne ofte var halvfordærvede, inden de blev spist.

Vandet var i grunden udmærket, men i købstæderne blev det frygteligt maltrakteret, som embedslægen fra Ålborg indberettede: »...et par stridt rindende Aær tilfører os reent og klart Vand, men en Mængde Kiellinger, der her afskylle deres Uhumskhed, Feldberedere, der aftvætte deres halvraaddne Skind, Rendesteene, der her udgyde Alskens Ureenligheder, o.s.v. sørge tilstrækkelig for, at det i en gandske anden Blanding tilføres vore Munde.«⁶

Indenfor i boligerne var det også forfærdeligt, set med vores øjne. Hele familier med seks til ti medlemmer boede ofte kun i ét værelse stuvet sammen mellem hinanden og dyrene eller mellem andre erhvervsattributter, så som sur hamp hos rebslageren eller urinvædede materialer hos garveren.

Hvordan folk forholdt sig til den personlige hygiejne, demonstrerede Callisen med en kusk, der ville forsømme alt for at strigle, vaske og rense sine heste. Når de bliver »svage og mavre, er hans første Tanke at lade

³ Rundspørget blev udsendt af den kommission, der i 1802 var blevet nedsat for at udarbejde et »Udkast til en Anordning om Medicinalpolitiet«. DK G 125 1802-14, Rigsarkivet. – I to artikler har jeg nærmere udmøntet dette materiale til beskrivelse af datidens samfund: Bonderup, Gerda. Skindøde og dræbende Dandse. I »Siden Saxo« 1993.3; Bonderup, Gerda. Potte-Glasering og Qvaksalvere. I »Den Jyske Historiker« 72, 1995.

⁴ Callisen, Heinrich. »Physisk medicinske Betragtninger over Kjøbenhavn« I-III, 1807-09.

⁵ Det gjorde slagterne for at give kødet »Anseelse af mere Fedme«, oplyste »sundhedsstyrelsen« i et brev til Danske Kancelli i en anden sammenhæng nogle år før. Man fortsatte med at fremhæve det »urenlige« ved det, da manden, der skulle oppuste kødet, formentlig ikke selv var synderlig ren. Brev af 27/10-1798, Collegii Medici Correspondenceprotokol s.874.

⁶ DK G 125 RA, lægget med svarene på rundspørget. Der er mange næsten enslydende beskrivelser af denne slags.

dem svømme og at gnide dem, naar derimod hans eget Barn bliver sygt, tykmaved og mavert og affældigt, ikke siældent af blot Ureenlighed, da falder han sædvanligen lettere paa at benytte sig af taabelige Huusmidler og Raadførsel med kloge Koner, end paa at vadske, bade og gnide Barnet«. ⁷

Der var beskidt, da man hverken på landet eller i byerne gjorde ret meget ud af rengøringen. Der herskede en kraftig stank, vinduerne kunne normalt ikke lukkes op. Selv når vi hører om nybyggeri i landboreformernes kølvand, var det opført for småt, for fugtigt og for uhenigtsmæssigt. ⁸ Og i København byggedes der i højden og i dybden. Resultatet var blandt andet mørke, fugtige kældre til boliger eller til drikke- og danseselskaber for almuen. ⁹

Kan være, at lægernes beretninger bar præg af borgerskabets nye og højlydte hygiejnekrav, men overdrivelser i den retning vil jo kun gøre forskel i (dunst)grader.

Det er klart, at disse forhold medførte et bredt spektrum af sygdomme, selv om befolkningen på grund af vanen nok var ganske hærdet. Lægerne talte i deres årlige medicinalberetninger direkte om den gastriske periode om sommeren. Ud fra attester, medicinalberetninger, medicinaltopografien over København og fortegnelser over dødsårsager fra kirkebøgerne kan vi tegne befolkningens sygdomsbillede. Der var de lettere, mere hverdagsagtige sygdomme som hoste, snue, bulden finger, mavepine, diaré, katarer, kirtelhævelser, åbne sår, fnat og ringorm; de mere alvorlige sygdomme var astma, blodspytten, hofteskade, gigt, rheumatisme og kræftsygdomme. Dertil kom jævnligt epidemiske sygdomme som tyfus, den tyfuslignende nervefeber, gulsot, kopper, tuberkulose, epidemisk feber og de veneriske sygdomme, bl.a. syfilis. Også følgerne af ulykker så som sår, brud og kvæstelser skulle behandles. Hvem kunne hjælpe?

Behandlermarkedet omkring 1800

Den altdominerende behandlertype var husmoderen, der med nedarvede familieråd, eventuelt suppleret med venners råd, doktorerede på de syge. Hvis hendes kunnen ikke slog til, kunne hun i princippet hente hjælp hos én af to slags *autoriserede* behandlere, medicinere og kirurger. De første var *universitetsuddannede* og talte vist kun en skare på godt og vel

⁷ Callisen I s. 149f.

⁸ Bonderup, G. Siden Saxo 1993.3 s. 25f.

⁹ Callisen I s. 58.

en snes¹⁰, hvoraf knap halvdelen sad som embedslæger/fysici i landets stifter, medens de øvrige virkede i København. Medicinere havde indtil fornylig været de eneste, der måtte ordinere indvortes medicin.

Kirurgerne kunne omkring 1800 være en af mange forskellige slags. Det de havde til fælles var en *håndværkeruddannelse*. De ældre havde fået den hos en barber, de yngre hos en barber med kirurgisk »specialviden«. Fra 1736 kunne læremesteren have fået denne viden på det nyoprettede Theatrum Anatomico-Chirurgicum, siden 1785 på Det Kongelige Chirurgiske Academie. Da blev det obligatorisk for alle kommende kirurger at tage den nye kirurgiske eksamen, suppleret med en medicinsk. Fra den tid af måtte en almindelig barber ud over at barbære stort set kun årelade og trække tænder ud. Det er dog et problem, om og hvor hurtigt disse eksaminer overhovedet blev ført ud i livet. I mange kvaksalveranmeldelser sidenhen blev spørgsmålet om eksamen til et springende punkt, som var vanskeligt at håndtere. Denne usikkerhed omkring hvem der var kirurg og hvem ikke gør det umuligt at sætte tal på kirurgerne.¹¹

For at sprede de autoriseredes virke til købstæder oprettedes der fra midten af 1700-tallet efterhånden 50 embedslægestillinger på kirurgniveau.¹² Ud over byens folk skulle de også tilse oplandets beboere. Det var dog i praksis så godt som umuligt med de store afstande og de dårlige veje. Befolkningen viste heller ikke nogen interesse for dette nye fænomen. Den havde aldrig tyet til de autoriserede, og den fortsatte med at søge til de *uautoriserede*, de »kloge«, hvis familiens og venners råd ikke slog til.

Hvem var så disse »kloge«? Gruppen kan i første omgang inddeles i dem, der havde en forældet uddannelse, og dem, der tilhørte almuestanden. Folk, der havde lært lidt af faget, kunne få en »kongelig bevilling« til at behandle enkelte lidelser som øjenskader eller brok.

Til almuen hørte både landboer og byfolk, som det fremgår af samtidens kilder, selv om en del af byboerne opponerede kraftigt imod et

¹⁰ Nok blev der efter 1788 – da kandidateksamen blev oprettet på universitetet – uddannet i snit to kandidater pr. år, men mange af dem ses ikke igen på behandlermarkedet. Således findes i følge Hof- og Statskalenderen for 1801 kun 21 medicinere i det egentlige Danmark. Knap 20 år senere havde yderligere 47 taget medicinsk kandidateksamen (Carøe, Kristian Den danske Lægestand 1786-1838 (1905)), men vi ser medicinerstaben – embedslæger og privatpraktiserende inkluderet – kun udvidet med 16 i Hof- og Statskalenderen for 1818.

¹¹ Man kunne eventuelt lave en gennemgang af landets folketællingslister fra 1801 mht. kirurgerhvervet, men den ville kun give et fingerpeg, da ikke-behandlere næppe kendte til differentieringerne.

¹² De første 20-30 fik deres bestalling før 1785-forordningens eksaminationskrav.

sådant tilhørsforhold.¹³ Når de »kloge« henføres til almuestanden, tænkes der på, at de kom fra lokalsamfundet. I samme retning peger også, at det ofte hed sig, at de »kloge« fandtes i ethvert sogn,¹⁴ hvoraf der var ca. 2.000. Vi kender ikke deres antal mere præcist, fordi det eneste samlende tal jeg har fundet, var denne sure bemærkning. Uddannelsen var godt nok ikke »autoriseret«, men de »kloge« havde lært hos faderen, moderen eller husbonden, for folkemedicinen var ofte et erhverv, der i generationer blev udøvet af bestemte familier.¹⁵ Da de fleste kundskaber i landbofagene netop blev nedarvet i familierne, kunne en »klog« være lige så god som en »faglært« kirurg. Oven i købet kom de »kloge« fra samme sociale lag.

I princippet kunne de kloge også inddeles i (folke)medicinere og (folke)kirurger efter deres officielle kunnen. Det forvirrer dog mere, end det gavner, fordi de fleste »kloge« foretrak at træde synligt frem som benbruds- eller sårlæger, altså som folkekirurger, selv om vi ved, at de også doktorerede med indvortes medicin for slet ikke at tale om, at mange af dem tog trolddom til hjælp. Denne sidste type vil vi høre mere om. – I øvrigt er en skarp adskillelse i grupper kun mulig i analyser, i »virkeligheden« er der mange overlap - mellem de to autoriserede og mellem autoriseret og ikke autoriseret.

Hvorom alting er, har det såvel i samtiden som i forskningen været svært at finde ensartede begreber for fænomenet de »kloge«, idet der for det meste lagdes og lægges klare undertoner i ordene. Således talte lægerne om »kvaksalvere« eller »såkaldte kloge«, lovteksterne anvendte ud over kvaksalvere »empirici« eller »chymister« og »hvad Navn de have kan«¹⁶. Nutidsforskere har heller ikke fundet fodslag i begrebsjunglen, således har Roy Porter givet op over for problemet og skriver konsekvent »quacks« i sit arbejde *Health for Sale* fra 1989. Hos folkemindeforskere, antropologer og en række medicinhistorikere er det mere neutrale »folkemedicinere« kommet i brug. I sin bog *Kloge folk og skidtfolk* har Birgitte Rørbye efter at have gjort opmærksom på, at man kan udtale begrebet »de 'kloge'... fuld af ærefrygt ... eller lægge en dyb foragt og

¹³ Bonderup, Gerda. De århusianske borgere og deres pigeopdragelse i 1820'erne. I »Dametur«, 1986, s. 154f.

¹⁴ I sin meget fine artikel i »Fataburen« 1976 har Birgitte Rørbye kaldt denne type »kloge« for integrerede kloge. Rørbye, Birgitte. »Den illegale sygdomsbehandling som folkloristisk problem.«

¹⁵ I princippet var det samme form for uddannelse, som læredrengene i håndværksfagene fik, og folkemindeforskere taler da også om mesterlære*princippet*. Der manglede kun den afsluttende svendeprøve.

¹⁶ Forordningen om »Medicis og Apothekere« af 4/12-1672.

bitter ironi i ordene«, valgt at bruge »kloge« og »kvaksalvere« i flæng. Jeg besluttede mig til at »neutralisere« de »kloge«; og dette begreb, dog uden anførselstegn, vil sidenhen blive brugt om alle uautoriserede helbredere og også om dem, der ikke opfyldte de nyeste uddannelseskraav. Det betyder, at jeg kalder alle dem for kloge, der kunne tillaes efter den kvaksalverforordning, der kom den 5/9-1794.

Tilblivelsen af kvaksalverforordningen af 1794¹⁷

Selvfølgelig kunne det også gå galt med de kloges arbejde: Århusbispens havde på sin visitatsrejse i Bjerge sogn i 1792 set mange mennesker med en venerisk sygdom i meget fremskredent stadium, med væskende sår og vansirede ansigter. Da der på dette tidspunkt netop hærgede en syfilis-epidemi i landet, måtte der handles hurtigt. Han henvendte sig straks til fysikus og dernæst sammen med denne til sundhedsstyrelsen i København, der videresendte skrivelserne til Danske Kancelli, som så igen tilskrev stiftsamtmænd Høegh-Guldberg i Århus. Det hele blev endevendt, og det kom frem, at der i alt på egnen kun fandtes 11 egentligt venerisk syge, resten var plaget af ringorm, tør fnat, kopper- og skørbug-sår. En eller flere lidt emsige kloge havde behandlet dem alle med »mercurius«, en kviksølvforbindelse, i den tro, at det var den grasserende syfilis. Denne behandling er meget barsk med den bivirkning, at den lader ansigtets bløde dele forsvinde. Da den sygdomsmæssige side af sagen nu var opklaret, tog Høegh-Guldberg juleaftensdag 1793 fat i den anden side: »Hvad de fordømmelige Qvaksalvere angaar, ... saa har jeg strax gjort alle mulige Anstalter for at udfinde og opdage dem. Men jeg, der i Havreballegaard's Amt har mærket dem og forjaget dem og deres Curer herfra, kan dog, fordi de andensteds taales, og allevegne ulykkeligen afholdes og hemligen bruges af Almuen, aldrig staae inde for deres Indsnigelse, naar der ikke bliver allernaadigst sat *corporlig Straf for disse LandePlagere*, og en passende Mulct for dem, som bruge dem.«¹⁸

Det blev startskuddet på arbejdet med en kvaksalverforordning, som Collegium Medicum, Danske Kancelli og den senere Frederik VI udformede. Collegium Medicum foreslog en »almindelig forordning«, der indeholdt en hård straf både for behandleren og for den syge.¹⁹ På samme tid indkom et vredt brev fra amtmand Ferslew fra Thisted med meddelelsen om, at det vrirlede med kvaksalvere, idet næsten enhver

¹⁷ Materialet til dette kapitel ligger, hvis ikke andet er nævnt, i pakken DK F 8 Div. Konceptforestillinger med kgl. Resolutioner, nr. 781-1794 på RA.

¹⁸ Danske Kancellis fremhævelse.

¹⁹ DK F 42 Brevsag 2674-1794, RA.

bonde afgav sig med at give gode råd til syge. Amtmanden foreslog, at rådstueplakaten af 9/11-1735 mod Københavns kvaksalvere skulle gælde for hele Danmark. Den havde netop en sådan bestemmelse.²⁰ Men Danske Kancelli ville fare med lempe og give de kloge en advarsel i tide og kun idømme en mindre bøde, så man ikke mistede »almuens« tillid, den almue, der stolede på de kloge. I forestillingsprotokollen ser vi på højre side Hans Majestæts kommentar, den er underskrevet med et 6-tal (kronprins Frederik, den senere Frederik VI)²¹: »Vi bifalder..«, og han tilføjede et forslag til det, der blev til §6:

»Skulde nogen, som ikke er egentlig Læge, have erhvervet sig udmærket Kundskab og fortrinlig Duelighed i een eller anden enkelt Deel af Lægekunsten, eller i at helbrede en eller anden Sygdom, da kan han, naar han med Amtmandens og Physici Vidnesbyrd gotgiør, at besidde førnævnte Egenskab, vente, igiennem Vort danske Cancellie at erholde Tilladelse at praktisere, dog blot i det Distrikt, han boer, og at hans Ret til at foreskrive Lægemedler, indskrænkes til de Deelee, han har beviist, sig at være kyndig udi.«²²

Man har gerne set kvaksalverforordningen som lægernes sejr over de kloge. Det er dog en sandhed med kraftige modifikationer, for netop §6 slår et hul i denne påstand. Kronprins Frederik og Danske Kancelli havde fundet det opportunt at få den indføjjet, fordi de udmærket var klare over, at der var brug for »duelige« halvautoriserede behandlere. Det er nærliggende at tro, at det også har været en skjult intention fra regeringens side, at de syge kunne spørge om deres andre dårligheder, når de søgte en delautoriseret klog. Autorisationens omfang blev nemlig aldrig offentliggjort, og næstekærligheden forbød formentlig den kloge at afvise en syg. Alt dette blev siden ideligt påtalt af lægerne.

Tilblivelseshistorien for kvaksalverforordningen demonstrerer også, hvorledes den danske enevælde fungerede i praksis. Embedsmændene i lokalområdet råbte vagt i gevær og kaldte på initiativer, når en sag virkelig var alvorlig. Den politiske ledelse indhentede oplysninger fra alle instanser og tilpassede lovgivningen, således at der ikke blev grobund for opstandelse, og således at den gjorde størst mulig nytte i lokalsamfundet. Senere vil vi se, at også de lokale embedsmænd modererede i forhold til hovedstadens lægelige ekspertpanel – når det drejede sig om »ufarlige« emner.

²⁰ Correspondance Protocol for Collegium Medicum s. 746.

²¹ Yderligere har to fra Danske Kancelli, Schow og Reiersen, skrevet under på den.

²² DK F 5 Danske Kancellis Forestillinger 22/8-94 nr. 3 s. 4041, RA.

Aktørerne ved udformningen af kvaksalverforordningen var en række embedsmænd – bispen, præster, amtmænd og læger. Men hvad de kloge selv eller befolkningen mente om sagen, fortæller materialet ikke andet om, end at de første var ukyndige og pengegriske og de sidste en godtroende, uoplyst, grå almuemasse!

II. De kloge

Kun seks uger efter forordningens fødsel finder vi den første ansøgning i Supplikbøgerne.²³ Den er ikke overraskende fra Thy, hvor den årvågne amtmand Ferslew regerede. Som forholdene var, havde den kloge mand fra Nors, Peder Christensen Kudsk – måske på amtmandens opfordring – set det som sin fordel med det samme at søge dispensation for kvaksalverforordningen: Han søgte om tilladelse til at praktisere i Thisted amt i den »Deel af Lægekonsten som angaaer Arme- og Beenbrud, samt at aarelade«. Han kom fra det traditionsrige område omkring Nors, hvor generationer af kloge havde virket, han var gået i lære hos sin forgænger og havde efter dennes død overtaget gården, praksisen og enken, der var knap 40 år ældre end han.²⁴ Det er forbløffende, hvad Kudsk i den korte tid havde kunnet samle sammen af dokumentation. 38 attester var det blevet til, herunder fra amtmanden, fysikus og flere præster.

Kudsk havde helbredt benbrud, koldbrand, forskellige slags sår og »Arm af Leed ved Axelen«, hvad der normalt var sket ved, at vognen var væltet. Præsterne og også en del af de forhenværende patienter fremhævede, hvor billig og dygtig han var. Kudsk havde givet gratis behandling til de fattige og taget op til 2 rigsdaler fra andre for en længervarende kur. Det var vitterligt billigt, for det offentlige skulle betale rejsen samt 2 rd. pr. visit hos en fattig, der boede længere væk end to mil; mens der ingen reguleringer fandtes for embedslægens gage for at tilse en, der ikke var under fattigforsorg.²⁵ Med hensyn til dygtigheden blev det især fremhævet i forhold til den autoriserede distriktslæge. Der fortaltes historier om f.eks. Ole Jacobsens ben, som den forhenværende fysikus havde ment skulle amputeres. Det skulle oven i købet ske langt væk, nemlig på Frederiks Hospital i København, men Kudsk havde altså kunnet helbrede det. Og som en anden havde lagt mærke til, havde

²³ Supplikker er bønkrifter til kongen eller Danske Kancelli om specielle tilladelser, om dispensationer fra Danske Lov mm. og om delautorisationer til f.eks. de »kloge«. Der indkom godt 10.000 supplikker pr. år. De er opført i supplikprotokoller.

²⁴ Carøe, Kristian. »Jyske benbrudslæger«. I Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 4.R.3 1917-19, s. 452.

²⁵ Iflg. forordningen af 4/12-1672 og Plakat af 10/3-1818.

Peder Kudsk for »des bedre at conservere dend fine Følelse, som er højnødvendig i denne metier ... bestandig afholdt sig fra ald grov og stræng Arbeyde.«

Stiftsfysikus Koefoed havde undersøgt Peder Kudsk's færdighed i de dele af kirurgien, som han søgte tilladelse til. Selv om hans »Kurmethode i benævnte Tilfælde ej just [var] fuldkommen ... overensstemmende med Konstens almindelige Regler, fandt ieg dog hans Behandling simpel og for det meste rigtig og tilstrækkelig. Tillige foreviste Suppl[ikanten] en Optegnelse paa de udvortes Lægemedler, som han betiener sig af, og som ieg i anførte 3 Tilfælde fandt ganske passende. Han forekom mig tillige som en agtbar oplyst Mand. Paa Grund heraf og de mangfoldige Attester om hans heldige Kurer tør ieg allerunderdanigst anbefale ham til allernaadigst Bønhørelse. Viborg d. 2/11-94.« Kudsk blev altså målt med samme alen som en uddannet kirurg, og selv om han selvfølgelig ikke helt kunne klare denne prøve, var fysikus så imponeret, at han anbefalede ansøgningen.

Amtmand Ferslew havde ingen kvaler, han var vist klar over Kudsk's evner på forhånd, ellers blev han overbevist nu. Oven i købet arbejdede Kudsk »imod saare billig Betaling«. Amtmanden bekræftede, at distriktskirurgen ikke var synderligt duelig, og han tilføjede, at »det er en bekendt Sandhed, at Bondestanden i særdeleshed har langt større Tillid til Suppl. end Chirurgerne's forrettede Curer og derfor medels søge de fleste ham i de Deeles af Chirurgien som han allerunderdanigst ansøger om Tilladelse fremdeles at practisere udi.- Da Suppl. i det øvrige er en fornuftig og veltænkende Mand« kunne også Ferslew anbefale ham.²⁶

Kort sagt var Kudsk billig og afholdt og distriktskirurgen mindre duelig, og det var underforstået, at folk nok under alle omstændigheder ville fortsætte med at søge Kudsk. Han var agtværdig og bestemt ikke udygtig, heller ikke set med embedsmændenes øjne, derfor gav de deres Ja. Det gjorde Danske Kancelli og det adspurgte faglige organ Collegium Medicum også.²⁷ Godt tyve år senere virkede Kudsk stadigvæk og det til den nye distriktslæges store fortørnelse, fordi denne i sin nu toårige praksis ikke havde haft en eneste patient med benbrud eller åbne sår.²⁸

Den næste ansøger var regimentsskibfører Johan Brüchner fra Hobrokanten. Han bad om tilladelse til at praktisere i både kirurgien og medicinen, men ville også godt nøjes med veneriske sygdomme og saltflåd (væskende udslet). Han ville kun virke på landet. Han havde ikke

²⁶ DK F 19 Jydske Tegnelser 1794-96 s. 130 nr. 22 og DK F 20 Koncepter dertil, ligeledes nr. 22, RA. Alle attester ligger i det sidstnævnte læg.

²⁷ DK F 54 Supplik 3763-1794, RA.

²⁸ Wittendorffs medicinalberetning fra 1817, Sundhedskollegiets jnr. 385-1818, RA.

lært latin, men havde læst mange »gode Danske og Tydske Bøger, gamle og nye«, han havde en lang »Erfarenhed« og havde aldrig hørt noget ilde om sine kure. Han så forordningen som en slags gave fra Hans Majestæt, der gav et levebrød til folk som ham, der ikke havde taget Kirurgisk Akademis opfølgende eksamen.

Han medsendte elleve attester fra adelige og præster, der alle mente, at han var værdig til det ansøgte, selv om han ikke havde taget den nye eksamen. Han var billig og god ved høj og lav.²⁹

Det er disse to typer, selvlærte fra mesterlæreprincippet og kirurger med forældet eksamen, der i det bevarede kildemateriale udgør de fleste af de næste 30 års kloge.

I løbet af 1795, det første år efter kvaksalverforordningen, kom der 13 ansøgninger om delautorisation, deraf de seks fra Jylland.³⁰ Og en gennemgang af de ca. 45.000 supplikker for årene 1794-1798 viser, at der søgtes dispensation af i alt 27 kloge. Man kan undre sig over, at ikke alle de påståede 2.000 kvaksalvere straks søgte en delautorisation. Selv om de måske ikke var helt så mange, ved vi fra embedslægernes medicinalberetninger, der var obligatoriske fra 1803, at der praktiseredes »en del«. Der kan gives flere forklaringer, dels var mange af de amtmænd og præster, der skulle oplyse befolkningen om lovgivningen, ganske fornøjede med de kloge. Derfor ansøgte disse måske ikke. Dels lod mange kloge nok bare stå til velvidende, at det ville være svært at føre beviser mod dem. På sin vis kan Mads Weis' årelange illegale praksis også tages til indtægt for det: Han havde i 1795 med amtmandens og mange andres anbefaling søgt om delautorisation, men ikke vedlagt attesten fra fysikus, hvorfor han fik afslag. Først i 1810 søgte han igen. At han havde praktiseret flittigt i de mellemliggende år fremgik af de vedlagte attesters dateringer³¹ samt af embedslægernes klager³².

²⁹ DK F 17 Jydske Registre s.74 nr. 126, DK F 18 Koncepter og Indlæg sag 126, RA.

³⁰ Det stemmer ikke med Carøes tal i artiklen Jyske Benbrudslæger (s. 451), hvor der kun anføres tre ansøgere i 1795 (og han har endog regnet Kudsk med fra 1794). Det skyldes, at han ikke havde undersøgt supplikkerne, men kun materiale fra Collegium Medicum. Han selv mente, at det kunne hænde, at ikke alle ansøgninger gik denne vej, men »sandsynligheden« talte for, at de gjorde det. Der var dog en mistelten, han ikke havde taget i ed: Materialet fra Collegium Medicum er meget dårligt bevaret fra denne tid. Arkivet brændte under Københavns bombardement, det havde til huse i professor F.L. Bangs gård (meddelelse fra Sundhedskollegiet til Danske Kancelli af 19/10-1807, ujournaliseret i 1807-kasse II). Carøe burde i øvrigt have søgt i Kirurgisk Akademis materiale, fordi benbrudslægers og ældre kirurgers ansøgninger hørte hjemme dér. Det havde Danske Kancelli nu heller ikke altid husket, og der findes faktisk kun ganske få ansøgninger hos Kirurgisk Akademi.

³¹ DK F 54 Supplik 1855, 10/9-1795, Sundhedskollegiets jnr. 186-1810 samt DK K 20 Brevsag 1291-1810, RA.

³² F.eks. distriktslæge Drebing fra Holstebro i sin medicinalberetning for 1804, RA.

De kloge og deres sociale og uddannelsesmæssige baggrund

Jeg har gennemarbejdet de første godt fire årganges suppliker³³, arkiverne fra Collegium Medicum og Kirurgisk Akademi og Sundhedskollegium for perioden 1794-1824, herunder også de første 20 årgange af medicinalberetningerne (1803-23) med afsæt i punkt 8 »Om der har været Anledning til Klage over Qvaksalveriet«. ³⁴ Det blev i alt til ca. 1200 indberetninger, og flere end tre fjerdedele af lægerne svarede eksplicit nej eller forbigik punktet i tavshed. Af den sidste fjerdedel fortalte mange, at der fandtes »en Deel«, og godt 90 navne eller anden identifikation blev anført. Der blev altså gennemsnitligt anmeldt 5 kvaksalvere pr. år – et forbløffende lille antal! Forklaringen er nok, at mange læger forstod »anledning til klage« som indgivelse af klage til øvrigheden eller domstolene, og det gjorde de kun, hvis følgerne var ondartede, så som dødsfald eller alvorlig lemlæstelse.

Alt i alt omtales ca. 130 kloge i perioden 1794-1823. De tilhørte Brüchner- eller Kudskgruppen, dvs. de ueksaminerede kirurger eller de selvlærte. Uden at have gyldig kildebelæg for det er det mit klare indtryk, at de mange kloge, som virkede i det skjulte og aldrig blev anmeldt, har tilhørt den selvlærte gruppe. ³⁵ Tankevækkende er det, at kun 35 af dem var kvinder! For allerede i samtiden var fællesbetegnelsen for dette folkefærd »den kloge kone«, som vi læste det i Callisens værk. Også dette peger på, at mange arbejdede i det skjulte.

Mange, men ikke alle fra Brüchnergruppen var kirurger fra tiden før den nye obligatoriske eksamen fra Kirurgisk Akademi fra 1785. De var for det meste regimentskirurger eller havde gået i lære hos en sådan. De fik alle – bortset fra Brüchner selv – et blankt afslag fra det adspurgte Kirurgiske Akademi eller Collegium Medicum³⁶, der i 1803 blev afløst af Sundhedskollegiet. Der foreslog man i stedet, at de skulle tage den obligatoriske eksamen, så var de ude over problemet. Ofte kom akademiet med nogle bemærkninger, der kaster lidt lys over datidens samfunds-

³³ Da de ca. 13.000 supplikker i 1798 ikke frembød en eneste klog som ny ansøger, opgav jeg læsningen af supplikkerne og de senere ekstraktprotokoller og journaler for både Sjælland og Jylland-Fyn og nøjedes med at bearbejde papirerne fra Collegium Medicum og Kirurgisk Akademi.

³⁴ Medicinalberetningerne skulle indeholde i alt ni punkter om alt muligt, der angik sundhedsvæsenet i lægernes embedskreds.

³⁵ Dette indtryk skyldes nok dels den ofte resignerede holdning hos lægerne, når de brugte ord som »en del« eller mente, at det var håbløst at gøre noget ved det, dels brevet fra amtmand Ferslew i Thy fra 1794, hvori han – som før nævnt – fortalte, at næsten enhver bonde afgav sig med at give gode råd til syge. (Correspondance Protocol for Collegium Medicum s. 746).

³⁶ Collegium Medicum var et rådgivende organ om medicinalsager for Danske Kancelli.

forhold: For eksempel fik en bornholmsk feltsker suppleret sit nej med, at akademiet ikke ville »fordriste sig til at anbefale Ansøgningen til Bønhørelse, da Bornholm allerede har tvende meget duelige Chirurger og denne Øe især skal have god Forraad paa Qvaksalvere.«³⁷ Nu fik man i hvert fald én til.

De ueksaminerede regimentskirurger fik i 1809 en form for generel amnesti, idet man tilstod alle ansøgere over 50 år en såkaldt licentia practicandi, hvis ansøgningen indkom inden for en bestemt frist. Danske Kancelli mente nemlig ikke, at folk over de 50 længere var »i Stand til ved Læsning og Memorering at erhverve sig de theoretiske Kundskaber, som udfordres til at underkaste sig den befalede chirurgisk-mediciniske Examen«³⁸ (!).

Andre ansøgere havde enten været »tjenere« hos en kirurg eller havde »opholdt« sig hos en læge – én i Amsterdam. De havde selvfølgelig en alt for overfladisk »kunnen« og fik derfor et klart afslag fra sagkundskaben i København, men interessant nok ikke fra de lokale embedsmænd som fysikus eller amtmanden. Der var for eksempel Peter Orloff, som kom fra en familie med lange traditioner i hestesnidderfaget i Ribe stift. Amtmand Hansen i Ringkøbing anbefalede begejstret hans ansøgning, for uden at søge fortjeneste havde han altid hjulpet sine medmennesker, »deriblandt mange, som ei af Stiftets eller andre examinerede Chirurger kunde hjælpes.« Derfor er det ham aldeles »ubehageligt« at skulle anklage, tiltale og straffe en sådan mand. Og forordningen af 5/9-1794 gav mulighed for dispensation for sådanne »Talenter«, der »giver Leylighed til at conservere Almuen Nyttens« heraf. Derfor følte amtmanden sig »pligtig til at foreslaae..« en sådan bevilling, han medsendte en skrivelse fra Ribes stiftsfysikus, der også mente, at denne mands talenter skulle tilgodeses. Danske Kancelli sendte det til overvejelse i Collegium Medicum. Svaret var nej. Af amtmandens vedlagte skrivelse fra fysikus fremgik det godt nok, at Peter Orloff for år tilbage havde været tjener hos en kirurg, hvor han måske havde erholdt »nogle superficielle, fragmentariske og empiriske kundskaber, og lader ellers til at være en sindig Mand«, men der skulle normalt medfølge attester fra indsigtfulde folk, og det var ikke sket ud over amtmandens skøn i en for ham fremmed sag, idet fysikus ikke havde prøvet ansøgeren. Collegium Medicum var bange for, at der kunne optræde følgesygdomme, som kun videnskaben kunne

³⁷ DK F 54 Supplik 1166-1795, RA, diskutetet d. 13/8.

³⁸ Citatet fra Sundhedskollegiets kladde til Danske Kancelli, jnr. 293- 1812. Ellers blev sagen behandlet grundigt i april 1809. Deliberationsprotokollen for aprilmøderne. D. 15/4-1809 under pkt 3. vedtog man, at 50 år skulle være aldersgrænsen. Jnr. 150-1809; 209-1809; 228-1809 mfl., RA.

behandle. Derfor måtte Peter Orloff rubriceres som kvaksalver, som regeringen jo lige havde lavet en forordning imod. Der var også foreslået nogle udvortes kure, derfor skulle ydermere Kirurgisk Akademi spørges. Svaret var, da Peter Orloff ikke var prøvet af nogen fysikus, og Ringkøbing lige havde fået en duelig distriktskirurg, kunne det blive vanskeligt at give ham tilladelse undtagen i nødstilfælde. Det bekræftede Danske Kancelli.³⁹ Udgangen af sagen er interessant, fordi amtmanden havde involveret sig så kraftigt. Men endnu mere interessant er det, at vi straks fra 1795 finder den underlige bemærkning om »nødstilfælde«. Sundhedsstyrelsens organer benyttede det nemlig som argument for at nægte en bevilling, idet det var enhvers menneskepligt at hjælpe. Men hvis den kloge så hjalp, var det kvaksalveri. Det må derfor være en misforståelse, når Carøe i sin katalogisering af jyske benbrudslæger oprettede en bevillingstype, der hed »bevillinger til nødhjælp«. Det var ikke tænkt som bevilling, tværtimod!⁴⁰ Det negative svar havde dog ikke afholdt Peter Orloff fra fortsat at kurere, for nogle år senere blev han indberettet af Ålborgs stiftsfysikus Koefoed for meget farligt kvaksalveri.⁴¹

Efter Napoleonskrigene opstod der en lignende situation som efter Kirurgisk Akademis oprettelse, at der nemlig var en række regimentskirurger uden eksamen. De var draget med tropperne, mens de endnu var under uddannelse, og de stod nu uden levebrød og blev ofte anmeldt som kvaksalvere. Det syntes Hendes Majestæt Dronningen var urimeligt, og hun forespurgte, hvorledes de kunne hjælpes uden udgift for kongens kasse. Sundhedskollegiet foreslog, at en række af de ældre fik *licentiam practicandi* uden forudgående tentamen,⁴² mens de andre måtte indstille sig til prøve.⁴³

Repræsentanter fra to erhverv, der også befattede sig med behandling udover deres egen bestalning, skal kort præsenteres her, da de ofte anklagedes for kvaksalveri. Det var apotekere og præster. De hørte ikke rigtigt til de kloge, idet de ikke var fra almestanden. Apotekere var

³⁹ DK F 54 Supplik 1660 af 12/3-1795, RA. Correspondanceprotokol for Collegium Medicum s. 762, RA.

⁴⁰ Carøe, K. Jyske benbrudslæger, s. 479ff. Han mente ydermere, at det var Sundhedskollegiet, der i 1803 i famlende usikkerhed lancerede typen. Allerede fra 1795 blev det en standardformulering.

⁴¹ DK G 125 Koefoeds indberetning fra 28/2-1803, RA. I Siden Saxo nr. 3 1993 har jeg gjort nærmere rede for historien om Peter Orloff.

⁴² Tentamen blev indført på Akademiet i 1796 for alle dem, der søgte delautorisation eller kom fra udlandet. Tentamenprotokollen er bevaret for 1796-1822. KU 34.02.01, RA.

⁴³ Sundhedskollegiets deliberationsprotokol d. 12/11-1814 pkt. 22 og 19/11-1814 pkt. 10, RA.

medicinleverandører til såvel de autoriserede behandlere som til de kloge, selv om det sidste var dem forbudt. Med deres viden var det fristende også selv at ordinere.

Præster var på grund af deres sjælesørgende og forvaltningsmæssige arbejde i tæt kontakt med befolkningen også på det medicinske område. Det kom især til udtryk ved koppevaccinationen, der fra ca. 1800 var frivillig og efter 1810 obligatorisk. Da der fattedes læger, blev præster, degne og mange andre bedt om at hjælpe til. Mange præster havde også allerede under deres teologistudium læst lidt medicin. Det fortalte pastor C. Svitzer fra Sahl på Århuskanten, da han søgte om at måtte indstille sig til examen for at kunne praktisere. Han henviste desuden til medicinske kandidater og doctores, der også var lærere i teologien. Han så i sit sogn mange, især fattige folk, vente forgæves på distriktslægen, der boede over 3 mil borte, og præsten kunne have hjulpet, hvis ikke den kongelige anordning havde forbudt det. Enten blev de fattige forkrøblede, eller de døde, eller de gik til en kvaksalver. Hans menneskekærlighed kunne ikke længere holde det ud – han fik lov.⁴⁴

Kudsk-gruppen, den selvlærte, udgjorde langt over halvdelen af de kloge. Den skal suppleres med dem fra almuestanden, som var gået ud over deres oprindelige bevilling ved at behandle syge mennesker. Det drejer sig om smede og jordemødre. Smeden havde i byerne brev på og i landsbyerne tradition for at være stedets dyrlæge. Det er ikke forbavsende, at landboerne mente, at var man god til at behandle dyr, kunne man også bruges til mennesker. I merkantilismens tid blev Veterinærhøjskolen oprettet til efteruddannelse for smedene analogt til Theatrum Anatomico-Chirurgicum og Kirurgisk Akademi for barbererne.

Jordemødre var fra gammel tid de koner i landsbyen, der fra deres mødre havde lært erhvervet. Ligeledes på det punkt var der blevet foretaget ændringer i merkantilismens tid, idet Fødselsstiftelsen i København var blevet oprettet, og her skulle der også uddannes og eksamineres jordemødre. Fra 1810 blev landet inddelt i mellem 800 og 1000 distrikter – mange flere end distriktskirurgierne.⁴⁵ Der skulle ansættes en eksamineret jordemoder i hvert af dem,⁴⁶ og hun skulle have udleveret en liste over den medicin, hun havde lov til at ordinere.⁴⁷ Nok

⁴⁴ DK F 42 Brevesag 2224 for 1794, RA.

⁴⁵ Efter et regnestykke på oplysninger i Hanne Fredlev Nielsens upublicerede speciale »Etableringen af et autoriseret jordemodervæsen i Danmark 1810«, Århus 1995.

⁴⁶ I øvrigt kan vi se i medicinalberetningerne, at befolkningen forholdt sig ofte skeptisk over for den nye eksaminerede jordemoder lige som over for distriktskirurgen.

⁴⁷ Jordemoderforordningen af 21/11-1810 § 40. Af Sundhedskollegiets Deliberationsprotokol d. 29/12-1810 pkt. 15, RA, fremgår det, at man er i gang med at lave sådan en.

kunne det ikke straks føres ud i livet, men vigtigt var det, at befolkningen nu fik meget nærmere til en autoriseret. At denne autorisation kun gjaldt fødselskunsten blev ikke altid taget efterretteligt, hverken af jordemoderen selv eller af befolkningen, for hun var god til meget andet. For slet ikke at tale om, at jordemødrene også af distriktslægerne selv blev anset som deres forlængede arm på landet.⁴⁸

De kloges kunnen

De kloge gav sig af med åreladning, langt de fleste praktiserede officielt som benbrudslæger, hvortil også hørte at sætte en arm eller en skulder i led igen. Deres kirurgiske kunnen var vitterligt ofte kronet med »held«. De havde ikke de autoriseredes kundskabsmæssige helhedsforståelse, når de for fysikus skulle aflægge en prøve. De blev målt med lavets alen, og det kunne afstedkomme den halvoverbærende formulering, at nok var den kloges metode ikke fuldkommen i overensstemmelse med lægekunsten, men den kunne gå an. At det sidste var rigtigt, viser de mange vidnesbyrd fra befolkningen. Mange autoriserede læger accepterede de kloges gode håndelag, men forklarede de gode resultater med, at de kloge formåede at få patienterne til at forholde sig i ro – og det endog i sengen.⁴⁹

Som benbrudslæger var de kloge dygtige til sårbehandling, og derfra var der ikke langt til også at ordinere indvortes medicin for at dulme smerterne eller styrke almentilstanden. Mange var eksperter i de gamle munkeråd om lægeurter, og også råd fra de anerkendte lægebøger, som for eksempel fra Henrik Smids, tilhørte ofte deres repertoire. Det berettede fysikus Koefoed.⁵⁰ I det hele taget adskilte de autoriseredes medicinkundskaber og -ordineringer sig ikke ret meget fra de kloges, så længe de holdt sig til det materielle. Sundhedskollegiet var da også yderst interesseret i at høre nærmere om påståede vidundermidler, men måtte gang på gang konstatere, at enten havde disse været anvendt af de autoriserede i årevis, eller også var de totalt virkningsløse. Men, fortsatte Koefoed om konen, der havde læst Henrik Smids bøger, hun tog også overtro til hjælp og var ved at få et stort navn blandt de »lettroende

⁴⁸ Oplyst i samtale med Helen Cliff, der har skrevet bogen »Jordemoderliv«, 1992.

⁴⁹ Medlem af Sundhedskollegiet professor Fengers betænkning jnr. 213-1817, RA, også gengivet hos Ingerslev, Emmerik. En københavnsk Kvaksalverske. I »Historiske Meddelelser om København« I.5 1915-16.

⁵⁰ Koefoeds medicinalberetning fra Ålborg, Sundhedskollegiets jnr. 131-1813 (i kassen for 1812), RA. I Bonderup (1994 b) har jeg gjort rede for det ofte ordrette sammenfald mellem de kloge's og en autoriserets lægebog.

Mennesker af alle Klasser«. Det var måske ligeledes en grund til, at Sundhedskollegiet oftest sagde nej til brug af speciel medicin. Det var så nemt at lave almindelige lægemidler om til vidundermidler ved hjælp af overnaturlige påvirkninger – som læsning af trylleformularer eller plukning af urter på kirkegårde ved fuldmåne – noget de mange bevarede cypriani (de »sorte bøger«) giver rigelige vidnesbyrd om.

Også distriktskirurgerne fra Thisted amt meldte om okkultisme: En bondekarl ved navn Christen Thorstensen⁵¹ påtog »sig enhver Cuur og [da han] ofte tager til Takke med en ussel Betaling, har han et overordentlig Tilløb. Han bestemmer en vis Dag og Stedet, hvor han vil lykosaliggjøre Thyboerne med sine dybe Kundskaber, og da samles undertiden 10 à 12 Vogne fulde af Supplicantere.- Hans Dumdristighed gaaer saavidt, at han vovede personlig at indstille sig i Kjøbenhavn, for at lade sig examinere, som dog blev afslaaet.-Saavidt jeg kjender til ham, er han en aldeles udannet Bonde, der er, for omtrent et Aar, kommen hjem fra Armeen, hvor hans Talent var aldeles ubekjendt; hendelsesviis er han kommen over en gammel Nød- og Hjelp-Bog, og af denne øser han alle sine Kundskaber.«⁵² Dette supplerede en anden distriktskirurg med denne svada: »Christen Thorstensen... er en sand studiosus philosophiæ occultæ, han kan mangfoldige Kunster – f.ex. for gode Ord og Betaling slaer han Øine ud paa Folk – forgiører og forhexer samt helbreder for Forgiørelse og Hexerie – helbreder ved Signum og Maalen⁵³ – laver [be]kostelige Salver, Plastere, Pulvere, Piller og Draaber, kort sagt udøver saavel den chirurgiske som medicinske Praxis. Selv tillaver han sine Medicamenter – thi Apotheqveren forsikkrer, at han intet faar hos ham. Han har været anklaget for Qvaksalveri – er bleven dømt til 20 Rbdlr. Mulkt – men practiserer end mere end som før. – Ja det synes hans Cellebritet har vundet ved denne Dom.«⁵⁴ Det fremgik af det efterfølgende forhør, at Thorstensen vitterligt ikke havde rent mel i posen.

Hos lægerne finder vi ikke ret mange af disse udførlige beskrivelser af de kloges overnaturlige bedrifter. De nøjedes som oftest med irriteret at berette om håndpålæggelser og læsninger. Men mangfoldige er udsagnene om de kloges kunnen i et helt andet kildemateriale, som Folke-mindesamlerne sidst i forrige århundrede begyndte at indsamle: Den

⁵¹ Denne mand har mange forskellige navne i kilderne (Thorstendolpen, Thorstendahlen, Thorstendahlen, Thorsdalsen mm.).

⁵² Thistedes distriktskirurg Wittendorfs medicinalberetning fra 1820, i kassen med medicinalberetningerne for 1820 (Sundhedskollegiets jnr. 102-1821), RA.

⁵³ Det betyder at slå kors og tage mål med en tråd på menneske eller dyr, der lider af visse sygdomme.

⁵⁴ Mors' distriktskirurg Nyholms medicinalberetning fra 1820, Sundhedskollegiets jnr. 146-1821, RA.

mundtlige, folkelige overlevering. Evald Tang Kristensen var en af de første, der drog ud og udspurgte folk, og man fortalte ham meget.⁵⁵ Birgitte Rørbye hæfter sig ved, at de kloge tog trolddom til hjælp ud fra den diagnose, at det var hekseforgørelse, der lå bag sygdommen. Det var derfor nærmere forgørelsen end den synlige sygdom, der skulle tilintetgøres. Derfor kalder hun denne type kloge for forgørelsesbekæmpere, og deres midler var modtrolddom samt selvfølgelig de »sædvanlige« kure.⁵⁶ Kim Tørnsø siger klart i sin bog om djævletro i 1500 og 1600-tallet, at personer, der bevidst anvendte magi til skade for folk, kaldtes for troldfolk, mens de andre, »der ikke brugte magien skadende ... betegnede som kloge folk (modtrolddom)«. ⁵⁷

Der er imidlertid store problemer knyttet til materialet: Historierne om de kloge i begyndelsen af 1800-tallet havde passeret tre-fire generationer, hvor fortællerne havde rige muligheder for yderligere at dramatisere og tilføje spektakulære hændelser, noget der var særligt fristende, når der var magi med i spillet. Dertil kommer, at det ofte kan være svært at tidsfæste de kloge, da hvervet gik i arv, og navne som Maren Haaning eller Jens Kudsk optrådte i mindst tre generationer. Man kan nyde fabuleringerne, men man kan ikke bruge dem til meget andet end til at formode, at der nok har været lidt om snakken.

III. Befolkningens holdninger

Befolkningen var tilsyneladende meget glad for de kloge, og anbefalingerne var som for Peder Kudsk og Johan Brüchner altid meget positive. Attester for jordemoder Ane Larsen kan supplere vores viden. Folk berettede, at Ane Larsen altid havde været meget imod overhovedet at gå i gang med en kur, som »Doktor eller Kirurger tilkom at forrette« – vi er i København nær ved Sundhedskollegiets vågne øjne. Christine Juul ville til hver en tid under ed bekræfte, hvor enestående Anes kure var. Hun havde i 20 år lidt af hævede ben med væskende sår efter det mindste stød. Hun havde været til behandling hos professorerne Winsløw og Schumacher, havde været indlagt på hospitalet og havde fået lagt et bind på godt 12 alen om benet. Intet hjælp, og hvis det endelig hjælp, var det kun i få dage, hvor hun hver gang optimistisk var begyndt i en ny stilling,

⁵⁵ Det er samlet i syv bind under titlen »Danske Sagn«, hvoraf dele af bd. VI.1+2 behandler »Kloge Mænd og Koner og deres Bedrifter« og »Menneskets og Kvægets Sygdomme« (1900 + 1901).

⁵⁶ Birgitte Rørbye op.cit. I *Fataburen* 1976, s. 203 og 209f. Se også Tørnsø, Kim. *Djævletro og folkemagi*, 1986. Se note 14.

⁵⁷ Tørnsø, Kim. »Djævletro og folkemagi«. 1986, s.97.

som hun hurtigt måtte opgive igen. Efter den sidste kur, da Winsløw ikke kunne give hende noget håb overhovedet, var hun blevet bange for, at benet skulle amputeres. Winsløw var også holdt op med at komme, og hun havde usigelige smerter. Hendes mand og mange venner havde rådet hende til at søge Ane Larsen. Efter otte dages behandling var hun fri for smerte, efter andre otte dage kunne hun tage hjem igen som fuldstændigt helbredt, og det var nu to år siden. Hun kunne gøre, hvad hun ville. Mme. Larsen havde holdt mere, end hun havde lovet!⁵⁸ Ane Larsen havde omkring 1820 ca. hundrede patienter om året.

Også ved retsforhør stillede folk frejdigt op for at vidne til fordel for den anklagede. For eksempel var Hans Kappelgaards kone Anne i Onsbjerg på Samsø dømt til 20 rd.'s mulkt, »fordi hun uberettiget har kureret adskillige«. Ti vidner stod frem på Samsø Birketing for at gen-drive lægens anklage og fortælle om Anne Kappelgaards evner og godhed. Hendes lægespektrum var bredt: dårlige ben, sorte og blå ben fra knæ til tærne; brækket kraveben, udslæt på hænderne, armen af led samt en række udefinerede dårligdomme. Et vidne havde et udslæt, som kun blev værre af lægens behandling. Til sidst havde denne ikke haft flere plastre og rådede vidnet til at dække sårene med skræppeblade eller kålblade. Så søgte vidnet råd hos Madam Kappelgaard, som efter nogen søgen fandt den rette behandling. Det hele var uden betaling.⁵⁹ At behandlingen havde været gratis eller billig fremhævedes ofte. Det var da også bevidst politik fra de kloges side; i senere retssager kom det hyppigt frem, at den kloge ikke havde forlangt – men sikkert forventet – en vis betaling.⁶⁰

Dommeren afsluttede sagen med en lang redegørelse for, hvorfor dommen måtte blive negativ – det vil vi høre nærmere om. Hans begrundelse indgav dog Annes mand mod til at søge både om fritagelse for mulkten, »da hendes Lægedomme stedse har været simple og uskadelige, og hun aldrig havde ladet sig betale for dem,« og om bevilling af en delautorisation.⁶¹ Samsøhistorien er ikke noget særtilfælde.

Også fællesansøgninger og kollektiv ros fandtes: Beboerne i Svaninge, Jordløse, Vesterhæsing og Hårby ved Foldsted i Svendborg amt søgte via amtmanden Danske Kancelli om, at Friderich Jørgensen måtte slippe for den mulkt, han var bleven idømt for kvaksalveri. Samtidig søgtes om udstedelse af et privilegium til at kurere udvortes tilfælde.

⁵⁸ Fra forskellige attester samlet i DK I 51 Brevsag 4253-1811, RA.

⁵⁹ Samsø Birks Justitsprotokol indføring 26/11-1795 pkt. 4, LAK.

⁶⁰ F.eks. i Olesen, Svend B. De kloge koner fra Vindblæs. I Fra Himmerland og Kjær herred 1974 s. 76f.

⁶¹ DK F 54 Supplik 3650 13/5-1797, RA.

Begge dele havde Sundhedskollegiet afslået med de sædvanlige argumenter. Men Danske Kancelli svarede amtmanden, at den ved politiretten i Svendborg amt idømte multt på 20 rd. for begået kvaksalveri kunne nedsættes til 2 rd.. Dog gav Kancelliet ikke Jørgensen lov til at praktisere.⁶²

Men det absolutte højdepunkt i mit kildemateriale om befolkningens syn på de kloge findes i et internt cirkulære til Sundhedskollegiets medlemmer. Dekan Colman havde lige hørt, at »den første Dame i Landet næst efter det Kongelige Herskab Selv i disse dage er flyttet ind til Mme. Larsen for der af hende at helbredes for Brystkræft, samt at Hans Majestæt personligen derskal have benaadet hende med Sit Besøg«. ⁶³ Det var den ypperligste blåstempling af Ane Larsens kure, og det var Sundhedskollegiet godt klar over.

Fandtes der negative holdninger? De kunne tænkes at være fremkommet, når behandlingen var mislykket. Jeg har naturligt nok ikke fundet noget i den retning i attesterne, for i så fald ville de kloge ikke have sendt dem med i en ansøgning. Måske kan folkets holdning bedreses i kildetyper, der ikke kunne vrages, så som i dokumenter fra retssager. Men i mit materiale havde ingen patienter klaget over mislykkede kure eller i øvrigt ytret sig negativt. Nogle ville hellere være krøbling end hente en autoriseret læge seks til otte mil borte, sagde stiftsfysikus Willemoes i 1810,⁶⁴ for folk havde absolut tiltro til den kloge. Folk var bange for den ofte fremmede kirurg, og man kunne måske tænke sig, at folk, hvis de havde følt sig narret, i hvert fald ikke ville have det ud-basuneret ved en retssag.

Atter andre kunne være bange for, at den kloge ville forhekse dem, hvis de angav ham, som det er mit klare indtryk fra rettergangen mod Thorstensen: Den konkrete baggrund var en såkaldt halsepidemi hos børn i Flade sogn på Mors, hvor der havde været en række døds ofre, bl.a. fordi Thorstensen skulle have ordineret en for skrap medicin. Byfogeden havde spurgt præsten både om Thorstensen og om epidemiens udfald samt om ofrenes og deres forældres navne. Selv om præsterne normalt støttede de lødige kloge, var sognepræsten meget fortørnet over Thorstensen, som havde »qualificeret sig ved skiendig Quacksalverie og Overtroens Bestyrkelse«. Derfor oplyste han navnene på de tre afdøde børn og mente bestemt, at i hvert fald den ene far havde søgt råd hos Thorstensen, som han havde truffet og bedt indenfor. Thorstensen

⁶² Sundhedskollegiets jnr. 381-1811, dets kopibog indførsel af 30/1-1812 samt DK K 6 Registrantsag 731-1812, RA.

⁶³ Sundhedskollegiets fremhævelser. Internt cirkulære henlagt under jnr. 412-1822, RA.

⁶⁴ DK K 19 Brevsag 1291-1810, RA.

havde også skrevet en recept til apoteket. Det havde medført, at det ene barn var død, og søsteren nu var stokdøv. Yderligere havde Thorstensen endnu en kone i kur. Udfaldet blev sikkert dårligt, men det stod endnu ikke helt klart.

Thorstensen blev hentet til forhør sammen med de fire, der havde søgt ham. Den anklagede nægtede pure nogen sinde at have givet råd. Ingen af de fire havde haft ham inden døre, og faderen til søskendeparret benægtede under ed, at han havde »modtaget noget Raad af Christen Thorstensen i Anledning af hans syge Datter, ligesom han overalt benægter at have brugt nogensomhelst Medicin til hende, thi da hun var saa hæftig angreben, at hun intet kunne synke ansaae han det overflødigst at købe Medicin. – Da hun havde ligget i nogle Dage fik hun et Saar paa Brystet hvortil han købte en Salve paa Apotheket heri Byen hvis Navn han ikke mindes. Den er bruun og et almindelig Huusmiddel blandt Bønder, og som saadant bekjendt. – For det andet Barn som nu er belagt med Døvhed har han ikkuns brugt som et Huusraad Rosmarinolie dryppet paa Barnet, ogsaa dette benægter han at være efter Christen Thorstensens Raad eller at have sagt saadant til nogen. Da Barnet imidlertid blev værre konsulterede han Doctor Nyholm.« Ligeså fortalte de andre om den medicin, de havde givet deres syge, og også de benægtede »paa det bestemteste«, at det skulle være sket efter råd fra Thorstensen. Den ene udpegede endog en kniplingekræmmer som den, der havde givet ham et råd om et plaster, men han kunne ikke huske mandens navn, kun at han kom fra Holsten.

To år før dette forhør havde Thorstensen ansøgt om delautorisation, men alle lægerne samt amtmanden havde énstemmigt anbefalet et nej, den sidste endog med en bemærkning, at Thorstensen fik folk til at bevidne, at et sår efter en udskåret knude i brystet var lægt på 24 timer.⁶⁵ Kort og godt, Thorstensens patienter handlede efter devisen: ikke høre, ikke se, ikke tale. Forklaringen – at det var af angst for trolddom – er nærliggende. Folkemindesamlernes anekdoter bekræfter denne angst hos befolkningen i rigeligt mål. Samtidigt ser vi ofte, at folk var ganske benovede.

IV. Lægernes syn på de kloge.

Lægerne var ikke enige i deres holdning til de kloge, men der kan ses nogle mønstre. De, der havde de kloges virksomhed tættest på, var

⁶⁵ Materialet om Thorstensen ligger blandt papirerne i Sundhedskollegiets jnr. 242-1822, RA.

distriktskirurgerne, og sidst i perioden også de privatpraktiserende læger, hvis antal var i eksplosiv vækst. I disse to grupper er det iøjnefaldende, at de fleste ikke havde noget at klage over eller blot kom med nogle generelle bemærkninger om, at de kloge fandtes, men ikke gjorde synderlige ulykker ud over at lokke penge fra den lettroende eller dumme almue. Og stadslæge Lund fra Slagelse så allerede en udvikling til det bedre, idet folk dér på egnen var blevet fornuftige nok, dog endnu med undtagelse af dem, der kom fra Jylland eller Fyn. De gik nemlig stadig til stedets kloge kone. Men han troede på oplysningens magt, der var godt på vej på grund af det forbedrede skolevæsen.⁶⁶

Anmeldelser kom først, når én af flere situationer opstod. Først og fremmest blev de kloge meldt, når deres behandling havde haft døden til følge. Det skulle embedslægerne ifølge deres instruks fra 1803. Problemet var at bevise det, og som i Thorstensen-sagen kunne det være svært, når folk ikke turde vidne imod den kloge. En anden situation opstod, når de kloge kom kirurgens moral, faglighed eller pengepung for nær. Distriktskirurg Sager fra Thisted indberettede i 1807: »Anledning til Klage over Qvaksalvere kand her daglig gives, da Landet er temmelig vel besad med disse og deres Kundskaber udstrække sig til alle Deelee af Lægevidenskaben, ja der gives endog Dem som naar Sygdommen overgaar deres indskrænkede Forstands Horizont erklære den Ulykkelige for at være forhexet, og at der ingen Hielp er for Dem mere.- Her at opregne alle de Maader hvorpaa De bedrage Almuen, og de Hestecurer De undertiden foretager Dem, vilde blive for vitløftig her at opregne. – Nogle har jeg, og de andre skal advares, at De for Fremtiden lade dette Undsen⁶⁷ fare, hvis ikke de justitaliter tiltales, det anseer jeg for min Pligt saavel for min egen som for min Eftermands skyld, thi det kan let skee, at man kan blive miskiendt, naar man ikke strax kan helbrede den Syge som i Forveien er blevet ilde behandlet af en Mængde Qvaksalvere, som for det meste have anden sikker Nærings Vey, og for den Lumpen Fordeels Skyld berøve en anden Mand endeel af sin nødvendige Underholdning og undertiden hans renomé med.«⁶⁸

Nogle kirurger var tydeligvis også mere årvågne end andre. Der var således de to læger fra Vejle og Skanderborg, der år efter år indgav ordrige anmeldelser, og efter deres død hører vi intet mere fra disse kanter. Omvendt må bestemte områder vitterligt have været højborg for de kloge, for fra Thy og Ringkøbing amt klagede de forskellige kirurger i det meste af perioden.

⁶⁶ Lunds medicinalberetning for 1804 uden jnr., RA.

⁶⁷ Sager bruger vægtenheden »unse« her som en underlødige handling.

⁶⁸ Sagers medicinalberetning for 1806 jnr. 177-1807, RA.

Fysicierne havde i almindelighed også et afslappet forhold til de kloge. Dette gjaldt dog ikke, hvis behandlingernes konsekvenser var meget alvorlige, og fysikus Randrup understøttede da også sine to kirurger i deres klage mod Thorstensen. Men derudover tog fysicierne det mere fra oven, som det indledende citat fra Willemoes gav indtryk af. De sad jo også mere velbjærgede i de større byer med flere privatpatienter, end kirurgerne kunne gøre sig håb om. Og i de tilfælde, hvor en klog praktiserede i en fysikus' by, reagerede han ganske som distriktkirurgerne fra Thy.⁶⁹

Når en klog søgte om delautorisation, skulle han vedlægge fysikus' og amtmandens vidnesbyrd, og da reagerede fysikus på én af to måder: Enten opsøgte han ansøgeren på sin »visitats«-rejse, eksaminerede ham omhyggeligt og nedskrev resultaterne. Den slags attester findes der mange af. Peder Kudsk og Johan Brüchner er nævnt ovenfor. Eller også sagde fysikus god for én, som boede i en tyndtbefolket egn langt fra byerne, uden at se nærmere på ham. Det måtte fysikus Willemoes indrømme, da Sundhedskollegiet ville høre nærmere om grundlaget for hans anbefaling af Mads Weis, idet han kun havde bygget på de erfaringer og skriftlige vidnesbyrd, som han havde fået kundskab om på sine rejser.⁷⁰ Heller ikke Dr. Eichel på Fyn havde gjort andet end snakket med en ansøger, Jørgen Hansen.⁷¹

Men *Collegium Medicum*, *Kirurgisk Akademi* og efter 1803 *Sundhedskollegiet* indtog en meget kritisk holdning. Forretningsgangen var den, at dekanen for Sundhedskollegiet⁷² gav et kort, skriftligt resumé af sagen samt sit svarforslag og sendte papirerne rundt til medlemmerne pr. bud. Hvert medlem tilføjede sine bemærkninger. De fleste af disse interne cirkulærer er bevarede, og vi kan se, at Kollegiet langt fra handlede konformt. Tit gik skillelinjen mellem de kirurgiske og medicinske medlemmer. Men oftest var det lægernes individuelle etiske og fagpolitiske holdninger, der prægede deres indlæg. Var sagen vigtig nok, tog man den op til diskussion på møderne, der normalt holdtes hver fjortende dag.

⁶⁹ Ålborgfysikus Koefoeds medicinalberetning fra 1810 jnr. 104-1811, Københavns stadsfysikus Lunds skrivelse til Sundhedskollegiet, DK I 8 Registrantsag 1204-1812, RA.

⁷⁰ Willemoes' anbefaling af 20/3-1810. DK I 19 Brevsag 1291-1810, RA.

⁷¹ Dk F 54 Supplik 2185 9/4 og 28/7-1795, RA.

⁷² *Collegium Medicum* havde kun medicinere som medlemmer og indkaldte efter behov kirurger og apotekere som rådgivere. Det blev nedlagt omkring 1800 efter en skarp kontrovers med *Kirurgisk Akademi*. Dette stillede efter Sundhedskollegiets oprettelse i 1803 seks medlemmer af kollegiet, og medicinerne stillede yderligere seks. Dertil adjungeredes en række apotekere. De første to grupper valgte skiftevis en dekan for ét år ad gangen. Mere udførligt hos Petersen, Niels mfl.. »Sundhed, byråkrati, politik« 1996, s. 17ff.

En gennemgang af knap 30 årgange af protokoller og journalsager fra sundhedstyrelsens organer afslører to interessante forhold. I alle andre sager end netop kvaksalveri førtes en meget forstående og forsonende politik, hvor selv den mindste tvivl kom den ansøgende eller anklagede til gode. Dette gjaldt for eksempel, når der skulle tages stilling til, om et barn, der var født i dølgsmål og død, var blevet slået ihjel af moderen.⁷³ Men når en kvaksalver stod til debat, undersøgte alle forhold meget nøje og det med en grundlæggende negativ holdning.

Da jordemoder Ane Larsen i 1811 blev tiltalt for kvaksalveri, begyndte en over ti-årig yderst intens strid i Kollegiet. Den har forsynet eftertiden med et meget oplysende kildemateriale.⁷⁴ Blandt meget andet fik Ane Larsen overmedikus O.H. Mynster til at fare i blækhuset i 1817 og tilstille Danske Kancelli en klar og skarp redegørelse for, hvilke personer man kunne kalde for kvaksalvere: De befatter sig »uden at have Lægekyndighed i det Hele... imod Betaling med at helbrede Sygdomme enten i Almindelighed eller, om de end indskrænke sig til visse enkelte Arter af disse, saa dog befatte sig med slige Arter deraf, som man ikke med Sikkerhed kan behandle uden at besidde i det mindste nogen videnskabelig Dannelse og en almindelig Udsigt over Lægevidenskaben i det Hele.« Dernæst nævnte han syv punkter, der gjorde, at folk ikke kunne forstå, at man ville forbyde kvaksalveri. De to vigtigste var, at mange enten anså kvaksalvere for dygtigere end faglærte eller fandt det meget bedre med en halvlært end slet ingen læge. Han imødegik på ni tætskrevne folioark hvert eneste punkt. Kvaksalverne havde bare været heldige at komme ind på et tidspunkt, da sygdommen var ved at være ovre af den ene eller anden grund, og med hensyn til den halvlærte var det langt bedre at gå til et forstandigt og kultiveret menneske som en præst, en husbond (gods- eller gårdejeren) eller en madmoder (gårdmandens kone), som af medynk hjælper sin næste ofte på grundlag af populære medicinske skrifter. Mens kvaksalvere er uforstandige, oftest slettænkende almuepersoner.⁷⁵

Ud over dette fine vidnesbyrd om Sundhedskollegiets opfattelse af kvaksalveri giver Ane Larsen-sagen et klart indblik i en klogs kunnen. Hun var ikke blot kompetent som jordemoder – selv om nogle havde

⁷³ F.eks. Sundhedskollegiets jnr. 154-1819 og 292-1819, RA.

⁷⁴ Sagens hundredårs jubilæum markeredes – ganske vist ubevidst – af medicinhistoriker E. Ingerslev med en meget farvet artikel. Hans holdning er endnu mere negativ end den mest negative i Sundhedskollegiet. Artiklen er udkommet i »Meddelelser...«, og jeg vil i en senere artikel tage sagen op igen.

⁷⁵ Carøe har gengivet skriftet – godt nok med en række fejllæsninger – i sin artikel »Jyske benbrudslæger« fra 1919. Originalen har jnr. 251-1817, RA.

prøvet også at sætte spørgsmålstegn ved det – men ligeledes i det kirurgisk-medicinske hverv. Derudover formåede hun at omvende enkelte af de mest inkarnerede modstandere i Sundhedskollegiet. Stadsfysikus Lund anvendte i begyndelsen ganske perfide vendinger om Ane, hun kunne »ikke engang ... skrive sit Navn, og i det Hele røber hun saare ringe Tænksomhed«. ⁷⁶ Godt ti år senere, da Sundhedskollegiet ville sende endnu et af sine belastende breve til Danske Kancelli, nægtede Lund at skrive under, fordi Ane Larsen ikke var nogen kvaksalverske. Hun tog nemlig ikke blot alle og enhver, som bad om hendes hjælp, men spurgte hver gang først Danske Kancelli, når der var tale om en sygdom, som hendes privilegium ikke berettigede hende til at behandle. Og selv ved de patienter, der havde åbne sår og skader, og som hun ifølge sit privilegium godt måtte tage i kur, henvendte hun sig til den læge, der havde tilsyn med fremgangsmåden, »og saaledes forekommer hun mig at være mere indskrænket i hendes practiske Idrætter, end Forordningens Bydende af 5/9-1794«. ⁷⁷ Lund var ikke den eneste, der kom til at sætte pris på hendes kunnen. To andre i Sundhedskollegiet blev også meget overbeviste tilhængere. Da de dog ikke udgjorde majoriteten, fortsatte svarene i den hårde tone.

Eksperternes syn på de kloge var klart nok: Kun de to første ansøgere, enkelte fra norske bygder og ganske få andre fik umiddelbart tilladelse af Collegium Medicum, Kirurgisk Akademi eller Sundhedskollegiet. ⁷⁸ Afslagene indeholdt tit en længere redegørelse: Hvis man gav denne ene delautorisation, ville der komme en sand myriade af ansøgninger; ved at give en delautorisation legitimerede man ydermere en kvaksalver, idet han under konsultationen ville give råd også om andre sygdomme. Det er interessant, for det var måske netop Danske Kancellis intention med dispensationsparagraffen? Hvis den kloges kur var almindeligt kendt og normalt anvendt af læger, var der ingen grund til at give lov. ⁷⁹ Dette argument var stik mod grundtanken i kvaksalverforordningens §6, der som udgangspunkt for en dispensation netop havde en klogs dokumenterede, gode delviden. Et sidste punkt i argumentationen var det forbløffende, at disse kloge var »ukyndige Bønder« og ikke de i »Paragraph 6's Esprit ... kultiverede og studerede Mennesker ... som gejstlige og

⁷⁶ Lunds skrivelse af 28/11-1811 i DK I 8 Registrantsag 1204-1812, RA.

⁷⁷ Sundhedskollegiets jnr. 387-1821, RA.

⁷⁸ Pudsig nok fik Collegium Medicum de første to sager forelagt, selv om der søgtes om en særtilladelse i kirurgisk kunnen.

⁷⁹ Sundhedskollegiets jnr. 103-1823 ligger blandt Medicinalberetningerne for 1822, RA.

verdslige Embedsmænd«. ⁸⁰ Det kan jeg bestemt ikke læse ud af paragraffen, med mindre ordene »ikke egentlig Læge« skal tolkes sådan. Men det er klart, at hvis almuestanden blev ekskluderet, havde man gjort de fleste kloge inhabile.

Hvis Sundhedskollegiet endelig måtte give sig som ved Ane Larsen og enkelte andre, betingede det sig en række krav opfyldt: Den kloge måtte kun behandle en patient under opsyn af en autoriseret, der skulle se på patienten, godkende den foreslåede kur, holde øje med behandlingen og endelig afgive en rapport til Sundhedskollegiet. Det kunne være galt nok for den kloge, men forudsætningen for overhovedet at tage imod en patient var, at en autoriseret havde behandlet forgæves, og det skulle dokumenteres. Det viste sig gang på gang næsten umuligt at skaffe denne dokumentation. Hvilken læge ville da også indrømme en virkningsløs behandling i et tilfælde, som en klog mente at kunne klare? Derfor greb de potentielle patienter det således an, at de med navns nævnelse fortalte om de dårlige »autoriserede« kure. Dem anvendte Sundhedskollegiet megen energi på at efterprøve og rehabiliterer. Da kunne det ske, at Danske Kancelli greb ind og gav lov, hvad der lakonisk blev noteret i Sundhedskollegiets deliberationsprotokol med »tages til Efterretning«. ⁸¹

Tankevækkende er det, at Collegium Medicum og Sundhedskollegiet altid var åbne og ville lade det komme an på en prøve, når de kloge havde fat i en behandling, som var ukendt og syntes lovende. Men det endte som regel med et afslag. ⁸² Kun da en ny bølge af behandlere med den såkaldte dyriske magnetisme eller mesmerisme (en af forløberne til hypnosen) skyllede hen over landet i 1810'erne, prøvede Sundhedskollegiet at reservere behandlingen for de autoriserede. Det opmuntrede sine læger ude i landet til at afprøve den og rapportere herom. ⁸³ Man kan sige, at lægerne til trods for en principielt negativ holdning altid holdt et vågent øje med udviklingen i behandlingssektoren!

⁸⁰ Sundhedskollegiets jnr. 362 + 363-1805, RA; allerede fra 1795 brugte Kirurgisk Akademi og Sundhedskollegiet straks fra 1803 argumentet om middelstanden som værende underforstået i §6 (f.eks. DK F 54 Supplik 2185 af 9/4-1795 og Vindblæssagen i Sundhedskollegiets jnr. 35-1803, RA). Birgitte Rørbyes kategoriske bemærkning om, at Sundhedskollegiet i 1806 for første og sidste gang skulle have tolket §6 som »et spørgsmål om klasse« (s.110), er altså ikke korrekt.

⁸¹ F.eks. Sundhedskollegiets Deliberationsprotokol 13/4-1816 pkt. 9, RA.

⁸² F. eks. Collegii Medici Correspondanceprotokol 13/10-1797 s. 829, i Sundhedsstyrelsens arkiv, RA.

⁸³ Et herligt læg med indberetninger fra de seneste 5 år findes blandt Sundhedskollegiets jnr. 374-1822, RA.

Endelig kunne der måske være en sammenhæng mellem Sundhedskollegiets holdning over for de kloge og antallet af ansøgere til ledige embedslægestillinger, men jeg har ikke kunnet finde nogen i materialet. Mange opslag søgtes kun af ganske få eller slet ingen. Således var f.eks. i 1803 altid mindst elleve embeder vakante.⁸⁴ Omvendt kunne særligt velbetalte eller velbeliggende embeder være ganske eftertragtede. Én ting er tydelig: På intet tidspunkt i den behandlede periode var der overskud af læger, ikke engang efter afståelsen af Norge og ophøret af napoleonskrigene.

V. Myndighedernes syn

Lægerne hævdede – og det vel med rette – at den *lokale myndighed* holdt med de kloge eller i det mindste lukkede øjnene. »Saaledes spørger denne Qvaksalver (Peter Orloff) med Brødres Liv og Sundhed offentlig, i Øvrighedens Paasyn, og ingen paataler det! ja! efter sigende skal han endog nyde megen Yndest og Tiltroe hos sin egen Amtmand!!!« råbte fysikus Koefoed i 1802.⁸⁵ Allerede i 1795, da Peter Orloff havde søgt første gang, havde amtmanden varmt anbefalet ham.⁸⁶

Også birkedommeren på Samsø var meget positiv. Efter at have hørt anklagerens argumenter og vidnernes udtalelser resumerede han Anne Kappelgaard-sagen: Man kunne bestemt ikke kalde Madam Kappelgaard for en kvaksalverske: Hun passede slet ikke til forordningens definition af kvaksalvere, som skulle være »ganske ukyndige og vankundige i Læge-Konsten. De give sig ud for Kloge Mænd eller Qvinder og opofre Almuens Førlighed og Sundhed, hvilke to sidste Sætninger eller Beskrivelser forudsætte en Art Bedrageri hos Personen, hvoraf Madam Kappelgaard ved virkelige Handlinger har bevist contrarium. Men desværre« var hun blevet benyttet af én, »uden at en Læge blev hentet først og uden at det tilsyneladende var et Nødstilfælde«... derfor måtte hun mulkteres efter §5.⁸⁷

Sagen med husmand Jørgen Hansen opruller på bedste vis spillet mellem de involverede myndigheder: Han søgte i 1795 om tilladelse til som hidtil at helbrede arm- og benbrud og fik anbefalinger fra præsten, fysikus og amtmanden i Hindsgavl amt. Alle var enige om hans duellighed

⁸⁴ Kirurgisk Akademis Deliberationsprotokol. KU 34.02.01, RA.

⁸⁵ I svar på det rundspørge, der er omtalt i note 3; DK G 125, RA.

⁸⁶ DK F 54 Supplik 1660 12/3-1795, RA.

⁸⁷ Dommen blev afsagt d. 10/3-1796. Samsø birketing, Holbæk amt, Justitsprotokol, LAK.

og mente, at han kun i særligt farlige tilfælde skulle henvende sig til distriktslægen. Sagen blev sendt til Kirurgisk Akademi, der sagde nej med mange ord, for netop sådanne folk med detailviden kunne forvolde stor skade, da de ofte begik betydelige fejl. Næste argument var det velkendte, at §6 efter sin ånd handlede om middelstanden, »men ikke simple og ukyndige Almuefolk. Slige Tilladelser vilde ogsaa have skadelige Følger for de ordentlig Beskikkede.« Desuden havde ansøgeren ikke demonstreret sin kunnen for fysikus, som vist kun havde snakket med ham. Derfor kunne Akademiet ikke anbefale hans ansøgning, men mente dog, at han som hidtil måtte komme ulykkelige fattige til hjælp, indtil den ordentligt beskikkede læge kunne tilkaldes.

Væsentligt er det næste skridt i Danske Kancelli, der som så ofte trak sig ud af beslutningsprocessen ved at resolve, at »Amtmanden tilskrives efter Chirurgisk Academies Betænkning«⁸⁸, og han skulle så underrette Jørgen Hansen herom.⁸⁹ Det blev altså overladt til amtmanden enten direkte at forbyde Jørgen Hansen at kurere eller at give ham tilladelse dertil for stort set hele amtets befolkning. For hvem var ikke fattig i datidens samfund? Og ulykkelig var vist enhver, der brækkede et ben.

Forbløffende er det, hvordan amtmanden handlede efter dette påbud, for han bekendtgjorde *aldrig* på skrift nogen form for meddelelse til Jørgen Hansen! Han lod bare den kloge fortsætte med at praktisere. Amtmanden havde med andre ord den suveræne beføjelse i lokalsamfundet til at afgøre, hvad der passede bedst til forholdene. Han var vel også den, der kendte dem bedst. Den fulde konsekvens heraf drog den politiske ledelse i 1801, da den formaliserede praksis ved at lægge en hel række forbud og påbud fra Danske Lov og de opfølgende forordninger ind under den lokale administration.

Nogle gange blandede Kancelliet sig også direkte ved at bevilge det ansøgte imod Sundhedskollegiets udtalelse, som vi så det ved straffedsættelsen for Friderich Jørgensen. Man kunne i forlængelse heraf måske forestille sig, at Danske Kancelli også direkte og uden om Sundhedskollegiet gav dispensationer. Det har jeg dog ingen eksempler fundet på. Men når svaret trak ud, kunne Kancelliet finde på at skære igennem, og det blev gerne til fordel for ansøgeren.

⁸⁸ DK F 54 Supplik 2185 9/4; 28/7-1795, RA. Ses i øvrigt ikke i Kirurgisk Akademis Deliberationsprotokol! ej heller i Correspondanceprotokollen for Collegium Medicum, RA.

⁸⁹ Odense Amt. Assens og Hindsgavls amter, Journal 1793-98, Landsarkivet for Fyn (LAF). Danske Kancellis brev af 1/8-1795, RA.

VI. Afslutning

Som det er fremgået af denne gennemgang var de kloge hovedsageligt mænd fra almuen. De var selvlærte og levede i lokalsamfundet, hvor befolkningen holdt hånden over dem, »thi... disse have den dumme Folke Klasse paa Deres«. ⁹⁰ Folk kunne bedre lide de kloge, der var fra deres egen samfundsgruppe, og man troede på deres kunnen og var glad for deres rimelige pris.

Da det i slutningen af 1700-tallet blev åbenbart, at rigelig meget kvaksalveri gik i svang, kunne embedslægerne overbevise regeringen om, at der måtte gribes ind med en lovgivning. Velvidende om forholdene længere ude i provinsen sørgede den politiske ledelse dog for, at duelige kloge kunne opnå en delautorisation. I den første tid efter kvaksalverforordningen indkom 10-15 bønskrifter herom pr. år. Når præsten havde forvisset sig om den kloges gode sindelag, gav han gerne sit pæne skudsmål, der som oftest gik ud på, at det drejede sig om en sædelig, fornuftig og duelig person, der oven i købet kurerede de fattige i sognet gratis. Fysikus kommenterede den kloges kunnen, og amtmanden bakkede de positive udtalelser op. Lægeeksperterne derimod afslog efter de to første ansøgninger så godt som alle øvrige, og regeringen gav beskeden videre til lokalmyndigheden. Den tolkede paradoksalt nok lægernes ordrige afslag som en tilladelse, fordi skrivelsen blev afrundet med, at selvfølgelig måtte en klog tage folk i behandling i nødstilfælde, indtil en autoriseret kunne komme til stede; det påbød næstekærligheden.

Måske fordi mange kloge vidste, at de havde deres lokale myndigheds støtte, afstod de fra at søge en delautorisation og praktiserede alligevel. Hvis det gik galt, eller hvis de kloge inddrog overnaturlige kræfter og blev meldt af en autoriseret, var de i vanskeligheder. Den sidste gruppe kunne måske sno sig ved at skræmme de behandlede så meget, at de lod være med at vidne imod dem. Men så havde de stadig de lokale myndigheder på nakken: Til trods for de tavse vidner blev Thorstensen dømt, og det mere end én gang. De duelige og sædelige kloge derimod fik opbakning af amtmanden og siden af birke- eller herredsfogeden. Det skete selvfølgelig til de anklagende lægers store irritation, hvad man tydeligt kan læse i deres medicinalberetninger. Så var det amtmandens

⁹⁰ Medicinalberetning for 1806 fra landfysikus Knauer fra Bornholm, Sundhedskollegiets jnr. 242-1807, RA.

tur til misfornøjet at kræve dokumentation, som var vanskelig at skaffe for lægen.⁹¹

At den centrale ledelse lagde den endelige afgørelse ud til den lokale myndighed, der kendte befolkningens behov bedst, var typisk for håndteringen af forholdene i enevældens tid. Delautorisation var ikke det eneste, folk bad om i deres supplikker; der var mange ønsker, idet Danske Lov og de opfølgende forordninger ofte var yderst restriktive: Man søgte om at måtte indgå ægteskab med en, der kun var beslægtet i tredje eller fjerde led, om at få konfirmeret et testamente, om at få bevilget separation fra partneren eller om at blive fritaget for militærtjeneste. Faktisk indkom der i slutningen af 1700-tallet alene til Danske Kancelli 10.000 – 12.000 supplikker om året.⁹² Det betyder for en befolkning med knap 200.000 husstande, at ca. 5% af dem årligt lå i korrespondance med regeringen. Den behandlede hver gang sagerne lødigt og om nødvendigt med saglig bistand, og den lagde i sidste ende afgørelsen ud til de lokale embedsmænd, der oftest så velvilligt på ønskerne. Denne principielt positive holdning gav befolkningen tillid til regeringen, og det er måske en del af forklaringen på, at det danske samfund var mindre stridbart end andre.

⁹¹ For eksempel havde læge Nyholm ud over at angive Thorstensen anført, at kvacksalvernes antal på Mors var »legio« (Medicinalberetning for 1820 jnr. 146-1821). Det tog amtmand Faye ham ilde op: »Da Candidatus Medic[us] Nyholm nu engang har kastet Handsken til Amtet og søgt at sætte Medicinal Politiet her i Amtet i et ufortient slet Lys, saa har jeg, Deels for at overbevise Sundheds Collegiet om det ugrundede i hans Klage ... ladet optage medfølgende Forhør... Saa har og Herr Nyholm maattet tilstaa, at han ingen flere Qvacksalvere kiender paa Mors end Thorsdahlsen [=Thorstensen], og at det er i hans Person han har indlemmet den hele Legio af Qvacksalvere...« Sundhedskollegiets jnr. 242-1822, RA.

⁹² Ansøgninger til Rentekammeret er endda ikke medregnet.

SUMMARY

*The Nature-healers and Danish society.
The Quackery Order of 5/9 1794 and the following 30 years.*

Next to the housewives the »wise« men and women – the healers – constituted the most important medical treatment activity in preindustrial society. They were in fact indispensable.

As regard background and knowledge they were a varied crowd. Some had a near-obsolete surgeon education, others were self-taught. Many did command insight into surgery or medicine, some based their treatment on superstition. People visited them not only because of the obvious lack of trained doctors, but also because they believed in them, and because they were much cheaper.

The authorized doctors held very different opinions of the healers, while bureaucrats of the Danish absolute monarchy were in fact quite positive, and pragmatically left to the informed local authorities whatever problems that might turn up.

Viewed in perspective this official attitude towards the common people may have contributed somewhat to explain why the Danish people acted less stubbornly and rebelliously than many other European nations.